

PAISATGES DE FRONTERA

ELS LÍMITS DE LA CIUTAT

Joan Nogué

Border Landscapes. The City Limits.

New territorial dynamics and, in particular, the extensive and expansive urbanisation processes, are dissolving the borders between different geographical spaces. As such, border landscapes are emerging with imprecise and difficult-to-define limits. The article reveals this new reality, analysing its causes and proposing solutions as, according to the author, it is an undesirable process in territorial terms as well as issues related to environment and landscape.

La geografia s'ha preguntat sempre per què els llocs són com són, per què les regions són tan diferents entre elles, per què la combinació natura-cultura ha donat, històricament, resultats tan variats en la superfície terrestre. I aquesta pregunta l'ha portada a fer-se'n una altra: Fins on arriben aquestes diferents realitats territorials? Quina porció de la superfície terrestre abasten? Com es poden delimitar territoris que mantenen una certa homogeneïtat, funcionalitat i coherència internes? Com regionalitzar, en definitiva, l'espai geogràfic? Els geògrafs i les geògrafes hem invertit una enorme quantitat d'energies a descobrir aquestes regions i, encara més, a delimitar-les. Des de sempre, el que més ens ha interessat no ha estat pròpiament el límit, la frontera, sinó l'àrea que en sortia delimitada, la regió que emergia d'aquesta delimitació. Del que es tractava era d'esbrinar quins eren els límits, i no pas com eren aquests límits.

L'esforç realitzat en aquest terreny és laudable i els rèdits intel·lectuals han estat, en perspectiva històrica, extraordinaris. Seguim, avui, marcant, fixant els límits de porcions de la superfície terrestre que tenen, cadascuna d'elles, una personalitat pròpia i diferenciada i que anomenem, genèricament, regions. Ara bé, resulta que les dinàmiques territorials de la contemporaneïtat estan comportant l'emergència de límits molt més difusos, menys nítids, més esclarissats. El que pretenc en les pàgines que segueixen és mostrar com són aquests nous paisatges de frontera difusa, aquests paisatges de la dispersió, que

ens aboquen, vulguem o no, a mirar amb més atenció què és el que succeeix en el límit, en la frontera, i quines són les modificacions radicals que s'hi estan donant.

■ DE LA NITIDESA A LA FRAGMENTACIÓ

A vol d'ocell, l'estructura i morfologia de molts dels paisatges del país ha canviat radicalment al llarg d'aquests darrers cinquanta anys. A la dècada de 1950 els diferents usos del sòl tenien uns límits nítids. Hom podia percebre amb claredat on acabava la ciutat i on començava el camp. Els nuclis urbans es presentaven compactes. Al seu voltant, l'espai agrícola ocupava les terres fèrtils tant de la plana més immediata com dels vessants de les muntanyes més properes, on s'aconseguia ampliar la superfície conreable a partir de feixes i murs, sovint de pedra seca. Els municipis localitzats a les planes al·luvials i, per tant, amb sòls de gran riquesa explotaven grans extensions agrícoles. En aquestes zones la coberta forestal quedava reduïda a les àrees més elevades, tot envoltant l'espai de conreus. La zonificació rural, força compacta, era clara i consistia, partint de forma gairebé concèntrica dels pobles i de les masies, en una zona d'horta irrigada, una zona de secà amb cereals, vinya i oliveres, una zona d'herbeis i matollars on es practicava la pastura extensiva i, finalment, una zona forestal.

En l'actualitat, l'estructura i morfologia del paisatge es caracteritza per una alta fragmentació. La zonació

«LA INTENSITAT I VELOCITAT DE LES TRANSFORMACIONS PAISATGÍSTIQUES QUE ES DONEN EN AQUESTS ESPAIS FA DIFÍCIL, A VEGADES, RECONÈIXER-HI ELS LLOCS ALS QUALS ESTÀVEM HABITUATS»

© Fotos d'aquest article: Observatori del Paisatge de Catalunya

El nucli d'Escaladei, al municipi de Morera de Montsant, mostra encara una clara separació entre ciutat i camp. Amb un nucli compacte, Escaladei està envoltat d'espai agrícola, mentre que la coberta forestal ocupa les zones més elevades.

característica del paisatge tradicional s'ha transformat radicalment i ha derivat cap a una gran dispersió d'usos i de cobertes del sòl. L'antiga zonació s'ha difuminat, s'ha perdut la claredat en la delimitació zonal, la compacitat s'ha trencat i ha acabat per imposar-se un paisatge molt més complex i, a voltes, discordant: en definitiva, un paisatge de transició, un paisatge híbrid, un paisatge de frontera. L'entrellat i la lògica discursiva d'aquest paisatge és de molt més difícil aprehensió, fins el punt que ens obliga a preguntar-nos sovint si el *genius loci* corresponent n'ha fugit, si no haurem canviat realment de lloc, de país, parafrasejant l'excel·lent obra de David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*, traduïda al castellà el 1998. De fet, quan s'observen amb deteniment els fotogrames dels anys 1950 –el famós i anomenat col·loquialment «vol americà» del 1956– es té realment la sensació d'estar contemplant un altre territori, d'haver-nos equivocat de país, de fotograma.

És precisament en aquests paisatges híbrids, mestissos, de contacte i de transició entre els paisatges més pròpiament urbans i els més pròpiament rurals en què el ciutadà experimenta una certa sensació de desconcert, a voltes de caos i, en qualsevol cas, d'estupefacció, perquè

té al davant una estructura territorial i paisatgística que ja no reconeix i de la qual no en treu el sentit perquè es tracta sovint –ho hem d'admetre– de territoris sense discurs i de paisatges sense imaginari. La intensitat i velocitat de les transformacions paisatgístiques que es donen en aquests espais fa difícil, a vegades, reconèixer-hi els llocs als quals estàvem habituats. La lògica d'aquests espais és ja, en essència, urbana, per més que la seva fesomia externa –sobretot en les corones més allunyades de la ciutat– és, encara, rururbana, expressió híbrida i mestissa per excel·lència. El sòl alterna usos urbans (els majoritaris) amb usos rurals (cada cop més marginals), però les dinàmiques territorials i les formes de sociabilitat són ja plenament urbanes, i sovint metropolitanes.

■ LES CAUSES

Assistim, en efecte, a una mena d'explosió de la ciutat, és a dir, a una excepcional difusió en un extens territori dels assentaments de població, de les activitats econòmiques i dels serveis. Es tracta d'un fenomen que ha rebut diverses denominacions i conceptualitzacions, que no són sinònimes, però que sí que apunten cap a la

© Ernest Costa i Savoini, 2000

PAISATGE/S

MONOGRÀFIC

En la imatge, la serra de Tramuntana, la serralada més important de les Balears.

**«CAL DONAR ALS ESPAIS BUI TS UN
PAPER PROTAGONISTA EN EL PROJECTE
TERRITORIAL I EN LA INTERVENCIÓ
URBANÍSTICA»**

El canvi que s'ha produït en les últimes dècades ha estat l'aparició de paisatges híbrids o de transició entre els espais urbans i els rurals. En la imatge, trobem una barreja d'usos al voltant de la ciutat de Girona. El sòl alterna usos urbans amb rurals, tot i que la lògica d'aquests espais és en essència urbana.

mateixa direcció, això és, cap a un intent de caracterització d'aquests nous paisatges de frontera. Es parla de ciutat difusa, ciutat dispersa, no ciutat, ciutat desfeta, hiper-ciutat, camp urbanitzat, espai rururbà, entre moltes denominacions més.

Sigui com sigui, la realitat és que aquests nous espais, en els quals els assentaments residencials tenen un pes predominant, emergeixen com a resultat de diversos factors: canvi de model econòmic general, crisi de l'espai públic, pes importantíssim del terciari, revolució tecnològica, diferències notables en el preu del sòl entre zones veïnes, noves vies de comunicació, crisi d'alguns elements de la ciutat tradicional, entre d'altres. Moltes d'aquestes dinàmiques són ben pròpies d'espais metropolitanos, però també ho són –convé no oblidar-ho– d'àrees urbanes molt més discretes tant pel que fa al nombre d'habitants com a l'ocupació urbana del sòl.

Pel que fa a les dinàmiques pròpiament metropolitanos, és interessant l'observació de Francesco Indovina (2007) en el sentit que ja hem entrat en una segona fase, això és, en una mena de «metropolitització del territori» tendent a la integració, al reagrupament, de diversos agregats urbans, i també de territoris d'urbanització difusa. Una integració complexa que abasta sens dubte l'activitat econòmica d'aquell espai, però també les relacions socials, la vida quotidiana, la cultura. En aquests nous mosaics territorials les àrees metropolitanos tendeixen a estructurar-se, tot seguint Indovina, en una jerarquia *soft*, més que no pas *hard*, de manera que els llaços del

«HEM ASSISTIT ELS ÚLTIMS ANYS A L'EMERGÈNCIA DE TERRITORIS QUE HAN CANVIAT DE SOBTE EL SEU DISCURS I A L'EMERGÈNCIA DE PAISATGES QUE HAN PERDUT –TAMBÉ DE SOBTE– EL SEU IMAGINARI HABITUAL»

Les dinàmiques d'urbanització no afecten només a les zones metropolitanos sinó també a l'interior de la muntanya, com és dramàticament perceptible a comarques turístiques com la Cerdanya i la Vall d'Aran. En la imatge, noves construccions a Baqueira-Beret.

centre (o centres) amb la resta del territori s'estructuren d'una altra manera: els desplaçaments de població ja no són monodireccionals (de la perifèria al centre), sinó que es converteixen en pluridireccionals. La tendència ja no és cap a la concentració en un sol punt (la ciutat central) de les funcions principals, sinó que tendeix més aviat a la distribució en un ampli territori de diversos punts d'especialització. En aquests nous territoris metropolitanos es generen diverses centralitats, amb uns centres potser menys visibles, però més potents. Si en aquestes noves realitats metropolitanos ja es fa difícil delimitar amb precisió els àmbits d'influència dels corresponents pols d'atracció, molt més difícil és encara resseguir les fronteres dels diferents usos del sòl i els paisatges corresponents. Sovint és, senzillament, impossible.

■ LA METÀSTASI IMMOBILIÀRIA

No hi ha cap mena de dubte que, junt amb les grans infraestructures i equipaments, ha estat el sector de la construcció vinculat al *lobby* immobiliari l'agent més actiu en la formació dels paisatges de frontera a què aquí fem referència, habitualment en detriment de l'espai agrícola. El creixement vertical dels seixanta i setanta, circumscrit sobretot a la façana litoral i a les perifèries urbanes, ha estat substituït per preocupants dinàmiques d'urbanització dispersa pel territori, que no només afecten els entorns metropolitans, sinó també l'interior i la muntanya, com és dramàticament perceptible en comarques turístiques com la Cerdanya i la Vall d'Aran.

Més enllà de l'impacte evident que aquest intens procés urbanitzador té pel que fa al consum de sòl urbà i urbanitzable, convé recordar que, de retruc, se'n veu fortament afectat el sòl no urbanitzable, perquè s'hi localitzen multitud d'activitats i d'assentaments escampats a tort i a dret, sense cap mena d'ordre ni de vinculació

«L'ESTRUCTURA I MORFOLOGIA DE MOLTS DELS PAISATGES DEL PAÍS HA CANVIAT RADICALMENT AL LLARG D'AQUESTS DARRERS CINQUANTA ANYS»

planificada i racional amb l'estructura urbana compacta que les i els genera. Aquest fenomen, que ha rebut diverses denominacions, com les d'artificialització i periurbanització, és present en la corona de la major part de ciutats, i el cas valencià em sembla, en aquest sentit, ben paradigmàtic. El resultat final, en qualsevol cas, és preocupant, perquè, a més de fragmentar i fracturar el territori, cal afegir-hi un impacte visual molt negatiu i, en última instància, la conversió de paisatges amb una certa singularitat en paisatges en els quals s'ha imposat l'homogeneïtzació i la banalització.

El creixement del sòl urbà, majoritàriament residencial, ha estat excepcional arreu. Per posar només un exemple, a l'àrea metropolitana de Barcelona, entre 1972 i 1992, es va passar d'una superfície urbana de 21.000 ha a una altra de 45.000 ha, que, dit de manera més crua, implica afirmar que, en vint anys, es va consumir tant de sòl com en tota la història precedent. Aquest fenomen, encara més agreujat en altres zones del litoral mediterrani, on s'ha construït partint del no-res, s'explica en bona mesura per l'aposta pel model residencial de baixa densitat. Com ha demostrat recentment el geògraf Francesc Muñoz, dels 311 municipis de la província de Barcelona, el 75% del que s'ha construït des de 1987 fins a 2008 són habitatges unifamiliars o adossats. Del total de 368.708 habitatges construïts a la província entre 1987 i 2001, els aïllats o adossats superaren les 120.000 unitats. Més enllà de l'impacte pròpiament paisatgístic d'aquest model d'urbanització, convé recordar que es tracta d'assentaments residencials molt dependents de l'automòbil, amb pocs serveis a mà i amb una estructura social uniforme i tancada en si mateix. És simptomàtic, en aquest sentit, que el 90% de les comandes de sistemes domèstics de seguretat a Espanya es concentrin en aquestes noves àrees urbanes.

■ UNA LEGIBILITAT COMPLEXA

No és fàcil llegir aquests nous paisatges fronterers, almenys amb la facilitat amb què vam aprendre a interpretar, des de la semiologia urbana, el paisatge urbà compacte. En el seu ja clàssic tractat sobre la imatge de la ciutat, Kevin Lynch (1960) ressaltava cinc categories essencials per a la lectura del paisatge urbà convencional: senyals, nodes, senders, llinars i àrees homogènies. Quines categories, quines claus interpretatives permetrien llegir avui el paisatge de la dispersió, el *sprawl*? Segurament hi són, i més pensades

El fenomen de creixement de sòl urbà ha estat més greu a les zones del litoral mediterrani. En la imatge, urbanització al municipi de l'Escala, a la Costa Brava.

per ser llegides en cotxe que no pas a peu, però són, sens dubte, més efímeres que les proposades per Kevin Lynch, i de més difícil legibilitat.

La legibilitat semiòtica d'aquests paisatges contemporanis sotmesos a intenses transformacions és, certament, complexa. No és fàcil integrar en una lògica discursiva clara i entenedora els territoris estripats i desdibuixats dels paisatges de frontera, paisatges que a voltes semblen itinerants, nòmades, perquè són repetitius, perquè són els mateixos arreu; paisatges que generen en l'observador una desagradable sensació de campí-qui-pugui, d'insensibilitat, de desgavell. Són els paisatges que tan bé han sabut reflectir en el seu espectacle de música i poesia *PaísViatge*, el grup valencià VerdCel encapçalat per Alfons Olmo Boronat, músic i poeta. O l'escriptor català Toni Sala, en la seva novel·la *Rodalies*. I d'altres joves escriptors dels Països Catalans, alguns d'ells pràcticament desconeguts, que situen l'acció de les seves novel·les –a vegades en forma de denúncia– en aquests paisatges del mal gust que

contemplem quotidianament. Vet aquí els paisatges que alternen sense solució de continuïtat adossats, terrenys intersticials erms i abandonats, polígons industrials o simulacres de polígons industrials, habitatges dispersos, edificacions efímeres, abocadors incontrolats, cementiris de cotxes, magatzems precaris, vivers, construccions a mig fer, parets mitgeres deixades de la mà de Déu, línies d'alta tensió, antenes de telefonia mòbil, cartells publicitaris (o les seves restes), runes, descampats intermitents... Definitivament, hem assistit els últims anys a l'emergència de territoris que han canviat de sobte el seu discurs

i a l'emergència de paisatges que han perdut –també de sobte– el seu imaginari habitual.

Aquests territoris estan plens d'espais buits, desocupats, aparentment lliures, sense rumb ni personalitat aparents, com si fossin terres de ningú. Són espais indeterminats, de límits imprecisos, d'usos incerts, expectants, a voltes una barreja entre el que han deixat de ser i el que no se sap si seran. Són *terrains vagues*, enigmàtics llocs que semblen condemnats a

**«EL MODEL RESIDENCIAL
DE BAIXA DENSITAT
ES BASA EN ASSENTAMENTS
RESIDENCIALS MOLT
DEPENDENTS DE
L'AUTOMÒBIL, AMB POCS
SERVEIS A MÀ I AMB
UNA ESTRUCTURA SOCIAL
UNIFORME I TANCADA
EN SI MATEIX»**

Zona d'abocaments de runes al municipi de Riudoms. Aquest tipus d'espais han perdut de sobte el seu imaginari habitual i s'han convertit en paisatges que generen en l'espectador una desagradable sensació d'insensibilitat i desgavell.

un exili des del qual contempen, impassibles, els dinàmics circuits de producció i de consum dels quals han estat apartats i als quals alguns –no tots– tornaran algun dia. Molts d'aquests espais –i els seus paisatges corresponents– van ser generats en forma d'externalitats negatives per part de la ciutat industrial moderna, una ciutat tancada en si mateix i indiferent a la pròpia imatge exterior. Aquests espais erms entre autopistes han servit moltes vegades com a escenaris més aviat tenebrosos i fúnebres per al cinema d'acció i la novel·la negra. Són el decorat preferit, per exemple, de James Graham Ballard (2000, 2002), un dels escriptors que més i millor partit n'ha tret i en qui semblen inspirar-se, a vegades, alguns dels novells escriptors catalans als quals he fet referència fa un moment. Novel·les com *Crash* o *L'illa del ciment*, amb accentuades dosis d'erotisme i de violència, i tot servint-se de l'automòbil com a metàfora sexual i també com a metàfora global de la vida de l'individu en la societat contemporània, representen un veritable cant a un dels paisatges més desolats i inhòspits dels nostres entorns metropolitans.

La complexitat, l'extensió i la presència d'aquests paisatges fronterers de límits imprecisos ens aboca inevitablement a entendre els actuals límits no com a delimitacions nítides d'espais de diferenciació, tal com era habitual, sinó com a punts híbrids, d'encontre i desencontre entre espais i temps de comunitats diverses. Potser ha arribat l'hora de posar sobre la taula noves propostes de vertebració d'aquesta ciutat difusa i dispersa des dels buits que genera l'ocupació del territori

que practica. Crec que cal donar als espais buits un paper protagonista en el projecte territorial i en la intervenció urbanística: ha arribat l'hora d'entendre'ls com a agents actius i no com a simples espectadors muts, passius, del projecte territorial.

I, un cop refeta la fragmentació, un cop sargits els descosits generats per un procés urbanitzador sense sentit, cal retornar a la nitidesa en les delimitacions, a les fronteres clarament perceptibles. Entenc que aquest és l'únic camí per imbuir de discurs uns territoris que l'han perdut i per refer imaginaris paisatgístics que han desaparegut del nostre patrimoni cultural col·lectiu. ☺

BIBLIOGRAFIA

- BALLARD, J. G., 2000. *Crash*. Minotauro. Madrid.
 —, 2002. *La isla del cemento*. Minotauro. Madrid.
 INDOVINA, F., 2007. «La metropolització del territori: nuevas jerarquías territoriales». In FONT, A. (ed.), 2007. *La explosión de la ciudad: transformaciones territoriales en las regiones urbanas de la Europa Meridional*. Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya. Barcelona.
 LOWENTHAL, D., 1998. *El pasado es un país extraño*. Akal. Madrid.
 LYNCH, K., 1960. *The Image of the City*. The Massachusetts Institute of Technology Press. Cambridge.
 MUÑOZ, F., (en premsa). *UrBANALizació: paisajes comunes, lugares globales*. Gustavo Gili. Barcelona.
 NOGUÉ, J. [ed.], 2007. *La construcción social del paisaje*. Biblioteca Nueva. Madrid.
 NOGUÉ, J. i J. ROMERO [eds.], 2007. *Las otras geografías*. Tirant lo Blanch. València.
 SALAS, A., 2004. *Rodalies*. Edicions 62. Barcelona

Joan Nogué. Catedràtic de Geografia Humana, Universitat de Girona. Director de l'Observatori del Paisatge de Catalunya.

